پژوهشنامهٔ قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

شمارهٔ ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۱
صص ۲۱۹-۲۴۵ (مقاله پژوهشی)

No. 31, Autumn & Winter 2022/ 2023

ارزیابی تطبیقی مبنای تفسیری تحریف ناپذیری قرآن کریم از منظر علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی[1]

سیدرضا مؤدب[2]، جواد جمشیدی حسن آبادی[3]

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۸/۱۲ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۹/۲۶)

چکیده

مصونیت قرآن از تحریف از مهم‌ترین مبانی تفسیری اغلب مفسران (از جمله علامه‌طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی) است. علامه‌طباطبایی مبنای تفسیری عدم تحریف قرآن را، در هفت بخش به تفصیل تبیین نموده است که عبارت است از: همانندی قرآن کنونی با قرآن عصر رسول‌الله ﷺ، معتبر دانستن روایات عدم تحریف قرآن، نقد دلایل معتقدان به تحریف قرآن، تحلیل جمع قرآن در عصر ابوبکر، تحلیل توحید مصاحف در دوره عثمان، تحلیل جمع قرآن بین‌الدفتین در زمان صحابه و نقد و بررسی روایات موهم به تحریف. در مقابل آیت‌الله‌جوادی‌آملی در تبیین این مبنای تفسیری، بر اموری چون دلایل عقلی، دلایل نقلی، تواتر قرآن، شهادت تاریخ، هماهنگی قرآن با عترت، شهرت محققه به گواهی علمای فریقین تاکید دارد. مقایسه مبانی دو مفسر، نشان می‌دهد که در اصل مصونیت قرآن‌کریم از تحریف هر دو با یکدیگر اشتراک‌نظر دارند و این از مبانی مشترک صدوری، دو مفسر در تفسیر قرآن است اما در مقابل در تبیین جزییات موضوع، با یکدیگر اختلاف‌نظرهایی دارند که واکاوی این اشتراکات و اختلافات، نشان دهنده‌ی یک نوآوری در دیدگاه‌های آیت‌الله‌جوادی‌آملی است. در این مقاله، با روش توصیفی- تحلیلی و به‌صورت تطبیقی به دیدگاه دو مفسر یاد شده در خصوص مبنای تحریف‌ناپذیری پرداخته شده است. نتیجه آن که از جمله مبانی حضرت آیت‌الله‌جوادی‌آملی آن است که، ایشان ترتیب آیات درون سوره‌ها و ترتیب سوره‌ها را توقیفی می‌داند و جمع و تدوین مصحف‌شریف را به زمان حیات رسول‌الله ﷺ نسبت می‌دهد، درحالی‌که حضرت علامه طباطبایی جمع و تدوین قرآن به‌صورت کامل را در زمان حیات پیامبر ﷺ نمی‌داند و معتقد به اجتهادی بودن ترتیب سوره‌هاست. همین موضوع، ریشه اختلاف دیدگاه دو مفسر در تبیین مصونیت قرآن از تحریف است، که به نظر می‌رسد، سخن آیت‌الله‌جوادی‌آملی صحیح‌تر باشد. همچنین آیت‌الله‌جوادی آملی، استدلال علامه‌طباطبایی را در اثبات تحریف‌ناپذیری قرآن، مستلزم دوری رقیق دانسته و به نقد سخن ایشان پرداخته است، که به نظر می‌رسد ملاحظه دقیقی است.

کلید واژه‌ها: *مبانی تفسیری، تحریف، علامه طباطبایی، آیت الله جوادی آملی، المیزان، تسنیم، ارزیابی تطبیقی.*

---

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری دانشجو است.

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم، قم، ایران، (نویسنده مسئول)؛ reza@moaddab.ir

۳. دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه قم، قم، ایران؛ javadjamshidi66@yahoo.com

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

۱. بیان مساله

وجود مبانی برای هر دانشی، امری ضروری است. در دانش تفسیر قرآن کریم، به دلیل اهمیت و جایگاه این دانش، بحث پیرامون آن مهم‌تر است. از آنجا که میان مفسران (حتی از یک مکتب تفسیری) درباره مبانی، اختلاف نظرهایی وجود دارد، لذا در تفسیر پژوهی، ضرورت بحث از تطبیق و ارزیابی مبانی تفسیر به ویژه مبانی مورد اختلاف و بیان اشتراکات و اختلافات این مبانی که ریشه‌ی بسیاری از اختلاف نظرهای تفسیری است دو چندان احساس می‌شود.

علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی از مفسران بزرگ معاصر شیعه هستند و عدم تحریف قرآن از مهم‌ترین مبانی تفسیری اتفاقی (مشترک) صدوری دو مفسر است و هر دو در اثبات این مهم، به ادله عقلی، قرآنی، روایی و شواهد تاریخی تمسّک نموده و به تفصیل در تفاسیرشان، قلم‌فرسایی نموده‌اند. این بحث در تفسیر المیزان در چند مورد به تفصیل مطرح شده و محور اصلی این بحث در المیزان، وجود صفاتی است که قرآن کریم با آن در عصر رسول‌الله ﷺ تحدی نموده است. هم چنین آیت‌الله جوادی آملی علاوه بر اینکه در این‌باره تالیفی مجزا با عنوان «نزاهت قرآن از تحریف» دارد، در تفسیر تسنیم نیز به تفصیل به این موضوع پرداخته است و نظر استاد خویش (علامه‌طباطبایی) را بیان و مورد نقد و بررسی قرار داده است. این مقاله بر آن است تا به مبنای تفسیری تحریف‌ناپذیری قرآن کریم از منظر علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی پرداخته و روشن کند که مبنای این دو مفسر چه اشتراکات و چه افتراقاتی دارد و ریشه‌ی این اختلاف دیدگاه چیست؟[۱]

۲. مقدمه

با توجه به هدف این نوشتار که ارزیابی تطبیقی مبنای تفسیری تحریف‌ناپذیری قرآن

---

۱. لازم به ذکر است با بررسی‌های انجام شده، پژوهشی، با موضوع ارزیابی تطبیقی و مقارنه‌ای مبنای تفسیری تحریف ناپذیری قرآن کریم از منظر علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی، و مشابه آن، تاکنون انجام نشده است و این امر، بدیع بودن و ضرورت انجام این پژوهش را تأیید می‌نماید.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

کریم از منظر علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی است، در ابتدا با معنای مبانی تفسیری، تحریف، انواع آن از نظر مفسران به‌ویژه علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی آشنا می‌شویم.

۲-۱. معنای مبانی

واژه‌ی مبانی جمع مبنا از ریشه‌ی بنی در لغت به معنی اساس و بنیاد، بنا، شالوده، پایه و بنیان و ریشه و اصول مسلم یک شی است (ابن‌فارس، ۳۰۲/۱؛ عمید، ۱۰۴۸؛ دهخدا، ۲/ ۲۵۷۷؛ مصطفوی، ۳۴۰/۱؛ معین، ۳/ ۳۷۷۷). مبانی در اصطلاح، به معانی مختلفی بیان شده است. (نکـ : میبدی، ۳۷؛ بابایی، ۲۰/۱؛ شاکر،۴۰). مراد از اصطلاح مبانی تفسیری در این نوشتار، آن دسته از قضایا و اصول اساسی است که اثبات و نفی‌شان در چگونگی تفسیر، اثری بنیادین ایفا می‌کند مانند اثبات یا نفی وقوع تحریف در قرآن‌کریم و... . مبانی تفسیر به اقسام گوناگونی همچون مبانی‌صدوری و دلالی، مشترک و مختص و.... تقسیم می‌شود. (نکـ : مودب، مبانی تفسیر قرآن، ۳۹-۴۱؛ مودب، روش‌های تفسیر قرآن، ۴۰؛ شاکر، ۴۰-۴۲؛ محمدی‌ری‌شهری، ۳۴؛ عمیدزنجانی، ۶). مصونیت قرآن از تحریف از مبانی مشترک (اتفاقی) صدوری است.

۲-۲. معنای تحریف

حرف در لغت، به معنی لبه، کناره، مرز، گوشه است (جوهری، ۱۳۴۲/۴؛ راغب اصفهانی، ۲۲۸/۱؛ ابن‌منظور، ۴۱/۹). به‌طورکلی تحریف در لغت به معنای مایل کردن، کج کردن و تغییر دادن آمده است. تحریف کلام، بد معنا کردن، سوءتعبیر و سوءتفسیر است و تحریف کلمه، جابه جاکردن کلمه می‌باشد. (طباطبایی، قرآن در اسلام،۱۴۳؛ نکـ : زمخشری، ۱۴۶/۲). تحریف در اصطلاح، به چند معنی به‌کار می‌رود: تغییر معنای کلام، به این نوع تحریف، تحریف معنوی یا تفسیر به رای هم گویند. (ابن ابی جمهور، ۱۰۴/۴)؛ به

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

معنـای نقـص یـا زیادتی در حـروف یـا حرکـات قـرآن با حفظ و مصونیت اصـل قـرآن کریم. (خویی، ۲۶۴؛ معرفت، صیانة القرآن من التحریـف، ۲۳۲/۲؛ کلینـی، ۶۳۰/۲)؛ تغییـر کلمه‌ای به جای کلمه مرادف آن (الحجر، ۶۵)؛ تحریف در لهجه تعبیر؛ تحریف بـه افـزودن: اجماع مسلمین برخلاف این است. (عسقلانی، ۵۷۱/۸؛ آلوسی، ۱۶/۷؛ خـویی، ۲۶۷)؛ بـه معنـای کاسـتن یـا افـزودن آیـه یـا سـوره‌ای کـه البتـه موجـب تغییـری در قـرآن نشـود. (خویی، ۲۶۶)؛ تحریف به کاهش و افتادگی عمدی یا به صورت اشتباهی از قـرآن کریم (خویی، ۲۶۷؛ سبحانی، ۱۵۱؛ معرفت، صیانة القرآن من التحریـف، ۱۱). تحریفـی کـه مقالات و کتـاب‌های فراوان بر ردّ آن نگارش شده، همـین نوع است.

برخی تحریف اصطلاحی را به هفت قسم تقسیم نموده‌اند (معرفت، صـیانـة القـرآن مـن التحریف، ۱۱-۱۴) و برخی آنرا به شش قسم تقسیم نموده‌اند (خویی، ۲۵۵). تحریفـی کـه در مصونیت قرآن از آن بحث می‌شود، بیشتر تحریف لفظی است نه معنوی. در قـرآن‌کـریم هرجا واژه تحریف آمده، مراد تحریف معنوی است (قرشی، ۱۲۱/۳؛ نکـ : طبرسی، ۲۶۷/۳ و ۸۵؛ زمخشری، ۵۱۶/۱؛ کلینی، ۵۳/۸؛ معرفت، صیانة القرآن من التحریـف، ص ۱۶). در مصحف شریف، شش مورد از مشتقات تحریف بـه کـار رفتـه‌اسـت (النسـاء، ۴۶؛ المائـده، ۴۱/۱۳؛ البقره، ۷۵؛ الانفال، ۱۶؛ الحـج، ۱۱). بـه نظـر مـی‌رسـد، سـه عامـل اساسـی در شکل‌گیری دیدگاه وقوع تحریف در قرآن کریم موثر بوده است، که عبارتند از: الف) وجود روایات مبنی بر تحریف قرآن کریم ب) ابهاماتی در تاریخ جمـع و گـردآوری قـرآن کـریم ج) کمرنگی طرح موضوع امامت در قرآن کریم. (معرفت، صیانة القرآن من التحریف، ۷).

۲-۳. پیشینه‌ی تاریخی بحث تحریف‌ناپذیری قرآن

پیشینه‌ی بحث تحریف‌ناپذیری قرآن را بایـد هـم زمـان بـا نـزول قـرآن و در مـتن آیـات وحـی جسـتجـو کـرد. پـس از قـرآن، کهـن‌تـرین سـند تـاریخی که بـا بیـان اوصاف قرآن بر سلامت این کتاب گواهی می‌دهد، فرازهایی از دعاهای صحیفه‌ی سـجادیه

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

است مانند دعای ۴۲ و همچنین خطبه‌ی فدکیه‌ی حضرت زهرا(س) و سپس سخنان امام علی(ع) در نهج‌البلاغه که قرآن را به گونه‌ای معرفی کرده‌اند که امکان دستبرد در ساختار آن را منتفی می‌سازد. تحریف ناپذیری قرآن مورد اقبال جدی دانشمندان مسلمان تا دوره‌ی اخیر است و ده‌ها کتاب در زمینه‌ی سلامت قرآن از تحریف به رشته‌ی تحریر درآوردند. مفسران در مقدمه‌ی تفسیر یا در خلال تفسیر آیاتی که مربوط به موضوع صیانت قرآن از تحریف است، اصولیون در مباحث مربوط به ناسخ و منسوخ و حجیت ظواهر آیات، فقیهان در مبحث جواز قرائت هفتگانه در نماز و انتخاب یک سوره بعد از حمد و نیز در برخی از کتب معارف دینی به این موضوع پرداخته‌اند. (نک: نجارزادگان، ۷۲).

از آنجا که موضوع مصونیت قرآن‌کریم از تحریف، از مبانی تفسیری مهم است و به حجیت قرآن کریم و ظواهر آن مربوط می‌باشد، لذا اکثر مفسرین و قرآن پژوهان اهل‌سنت و تشیع به خصوص در عصر حاضر، در این موضوع، اظهار نظر نموده و کتابهای زیادی نگاشته‌اند[1] و به کمک ادله فراوانی از جمله ادله عقلی، نقلی، شواهد تاریخی و .... به اثبات عدم تحریف قرآن پرداخته‌اند[2] و همچنین ادله‌ی موافقان تحریف[1] را مورد نقد قرار داده‌اند.

---

۱. غالب علمای فریقین قائل به تحریف‌ناپذیری قرآن‌کریم هستند. از مفسران اهل‌سنت: فخررازی (۵۶۸/۲۷)، آلوسی (۳۷۹/۱۲) و... و از مفسران شیعه: شیخ طوسی (۱۳۱/۱)، طبرسی (۲۳/۹) و.... گرفته تا مفسرین معاصر همچون علامه طباطبایی (المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۴/۱۲-۱۳۳)، آیت‌الله‌خویی (۱۶۸)، آیت‌الله معرفت (التمهید فی علوم القرآن، ۹۶)، آیت‌الله‌جوادی‌آملی (قرآن در قرآن، ۳۲۹-۳۵۰)، نجارزادگان (۱۳۸۴، ۵۰-۱۰۰) و.... همگی به مصونیت قرآن‌کریم از تحریف تاکید نموده و در این خصوص اظهارنظر نموده‌اند.

۲. جهت آگاهی از استدلال‌های دانشمندان اسلامی در اثبات عدم تحریف قرآن، نک: (اشرفی، ۱۹؛ نک: مصباح، ۱۹۱؛ نک: جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۲۴-۲۵؛ کلینی، ۶۹/۱؛ نک: جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۲۴-۲۷؛ انواری، ۱۶؛ از جمله ادله: الف. دلایل عقلی: ضرورت اتمام حجّت (نک: جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۴۲)؛ برهان حکمت؛ برهان اعجاز قرآن (نک: معرفت، صیانة القرآن من التحریف، ۳۹؛ نک: جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۴۴-۴۸)؛ برهان خاتمیت؛ برهان جامعیت؛ برهان تواتر (نک: معرفت، ۱۳۸۴، ص۱۵۹)؛ ضمانت الهی (نک: معرفت، تاریخ قرآن، ص۶۲؛ قرائتی، ۳۱۷/۶)؛ شیوه وحیانی قرآن (نک: معرفت، تاریخ قرآن، ۱۶۴)؛ شیوه بیانی؛ شیوه نزول قرآن (نک: معرفت، تاریخ قرآن، ۱۶۵)؛ تکامل خط و کتابت (نک: معرفت، تاریخ قرآن، ۱۶۶)؛ رابطه ناگسستنی اعجاز با عدم تحریف قرآن (نک: جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۴۴)؛ قاعده لطف و هدایتگری خداوند؛ خاتمیت دین اسلام و جاودانگی آن (نک: محمدی، ۳۲)؛←

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

از آنجا که توجه به این دلایل گوناگون، با شدت و ضعف مد نظر علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی، قرار دارد، که از این قسمت به بررسی دیدگاه‌های این دو مفسر معاصر، در زمینه مصونیت قرآن از تحریف، به صورت تطبیقی می‌پردازیم:

۳. مبنای عدم تحریف قرآن‌کریم از دیدگاه علامه طباطبایی

یکی از مهم‌ترین مبانی تفسیری علامه طباطبایی در تفسیر وزین المیزان اعتقاد به عدم تحریف قرآن از حیث زیاده، نقصان و جا به جایی آیات آن است. علامه طباطبایی ذیل آیه «مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ» (النساء، ۴۶)؛ تحریف سخن را یا به تغییر جای الفاظ یا به تفسیر غیرواقعی از کلام، تفسیر نموده‌است. همچنین می فرماید: «ممکن است مراد از عبارت «يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ» عبارت بعدی آن که عطف بر آن شده، باشد یعنی و یقولون سمعنا و عصینا باشد» (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۳۶۴/۴). که در این صورت مقصود از تحریف سخن، استعمال کلام در غیر از موارد استعمال می‌باشد.

← دلیل عقلی- روایی (خرمشاهی، ۴۹۰/۱)؛ ضرورت تواتر قرآن کریم. (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۰۶)؛ ب. آیات: آیه حفظ (الحجر، ۹)؛ آیه نفی باطل (عدم اتیان) (فصلت، ۴۱ و ۴۲)؛ آیه سوم (التوبه، آیه ۳۲)؛ آیه چهارم (القیامه، ۱۹) (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۶۹- ۷۶)؛ ج. روایات: حدیث ثقلین، حدیث غدیر، احادیث عرض، احادیث وارده در ثواب قرائت سوره در نمازها و غیر آن (خویی، ۲۱۰-۲۲۹؛ جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۹۸- ۱۰۶)؛ د. شواهد تاریخی: اهتمام پیامبرﷺ و صحابه به قرآن (نکـ : طیب، ۱۳/۱-۱۴؛ خویی، ۲۰۷)، عدم اعتراض امیرالمومنینؑ و ائمهؑ: اهتمام مسلمین به قرآن (نکـ : خویی، ۲۴۸؛ قرشی، ۳۳/۵)؛ ممانعت از افزودن حکم رجم به قرآن کریم (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۲۱)؛ جلوگیری از حذف واو از قرآن (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۲۲).

۱. شبهه تحریف قرآن از طرف جریان‌هایی در طول تاریخ اسلام ادعا شده است که از جمله آنها، حشویه از اهل‌سنت، غلات و کمی از اخباریان از شیعیان از جمله سیدنعمت‌الله جزایری و محدث نوری، بودند و در ادامه گروه‌هایی از فریقین و همچنین مستشرقان معاند، به پیروی از این دو گروه به این شبهه دامن زدند. (نکـ : معرفت، ۱۳۸۶، ص۸۶). از جمله دلایل موافقان تحریف قرآن کریم عبارت است از: روایات مبنی بر اینکه هر آنچه در امت‌های پیشین رخ داده است، در امت اسلام نیز رخ خواهد داد از جمله تحریف کتب آسمانی؛ اختلاف قرآن فعلی، با قرآن حضرت علیؑ؛ تفاوت مصحف ابی بن کعب با مصحف عثمانی؛ روایات مبنی بر وقوع تغییر و نقصان در مصحف موجود؛ کمرنگی تصریح به مساله امامت در قرآن؛ کیفیت جمع‌آوری قرآن و..... که البته مخالفان تحریف قرآن کریم به نقد و رد این ادله پرداخته‌اند (نکـ : خویی، ۲۳۹-۲۴۵؛ معرفت، صیانة القرآن من التحریف، ۱۳۷؛ رامیار، ۳۵۳).

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

۳-۱. دلایل تحریف ناپذیری قرآن‌کریم از منظر علامه طباطبایی

علّامه طباطبایی درباره مصونیت قرآن از تحریف، به طور مفصل بحث نموده و به دلایل قرآنی و روایی زیادی استناد نموده است. ایشان ذیل آیه ۹ سوره حجـر در هفـت بخـش، تحریف‌ناپذیری قرآن را با دلایل متقن اثبات نموده است که عبارتند از:

۳-۱-۱. همانندی بخش اول: قرآن‌کنونی با قرآن عصر رسول‌الله ﷺ

اینکه در هزار و چهارصد سال پیش، رسولی به نام محمّد ﷺ از نژاد عرب به رسالت مبعوث شده و معجزه‌ی او کتاب اوست که آن را قرآن نامیده و این کتاب را به خداوند متعال نسبت داده است، یکی از ضروریات تاریخ است. نیز از امور قطعی تاریخ است که پیامبر ﷺ با همین قرآن تحدّی نموده است و اینکه قرآن موجود، همان قرآنی است که پیامبر ﷺ آورده و برای مردم زمانش تلاوت کرده؛ یعنی قطعا چنین نیست که آن کتاب به صورت کامل از بین رفته باشد و کتابی دیگر نظیر آن و یا غیر آن توسط افرادی تدوین و به رسول الله ﷺ نسبت داده شده و در بین مردم مشهور و معروف شده باشد. تمام اینها اموری است که هیچ‌کس در آن شک و تردید ندارد، حتی موافقان تحریف قرآن کریم. تنها چیزی که عده‌ای احتمال داده‌اند این است که جملات کوتاهی یا آیه‌ای در آن کم یا زیاد یا جابه‌جا شده یا در الفاظ و یا اعراب آن دگرگونی اتفاق افتاده؛ اما بدون هیچ تردیدی، اصل کتاب، به همان شکل زمان رسول الله ﷺ باقی مانده‌است. (نکـ : طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۴/۱۲). همچنین قرآن کریم با ویژگی‌ها و خواصی که نوع آیاتش واجد آنهاست، هماورد طلبی نموده و تمام آیات آن، همچنان آن اوصاف را دارد، بدون اینکه آیه‌ای از آن، آن خواص و ویژگی-ها را از دست داده باشد. از جمله این اوصاف و ویژگی‌ها: فصاحت و بلاغت قرآن، عدم وجود اختلاف در قرآن کریم (نکـ : طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۵/۱۲)؛ معارف حقیقی و کلیات شرایع فطری و جزئیات فضائل عقلی؛ بیان داستان امت‌های گذشته (نکـ : طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۶/۱۲)؛ اوصافی مانند نور، هادی، ذکر و... (نکـ :

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۷/۱۲).

لازم به ذکر است که تکیه بر اوصاف عام قرآن کریم برای اثبات مصونیت قرآن در سایر آثار مفسران و محققان نمود آشکاری ندارد و شاید بتوان این را از نو آوری‌های علّامه طباطبایی به شمار آورد، علّامه در چند موضع بر آن تأکید نموده است (نکـ : مصباح، ۱۹۸-۱۹۹؛ جوادی آملی، نزاهت‌قرآن از تحریف، ۸۲). این باور علامه بر تفسیر آیات نیز تاثیر گذاشته، لذا در تفسیر آیاتی که بر صیانت قرآن کریم از تحریف دلالت دارند از جمله آیه «حفظ» (الحجر، ۹) و آیه «نفی باطل» (فصلت، ۴۲)، علامه بر روی این صفات تاکید نموده است.

آیه «حفظ» دلالت دارد که قرآن‌کریم از حیث ذکر بودن، از تمام انواع و اقسام تحریف در امان و محفوظ است. پس قرآن، ذکری حی و زنده و پابرجاست (نکـ : طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۲/ ۱۰۴-۹۶). ایشان درباره نحوه دلالت آیه نفی باطل، بر صیانت قرآن کریم از تحریف، معتقد است، این آیه در دلالت بر اینکه کتاب عزیز و شکست‌ناپذیر، همواره به حفظ خدایی ـ از حیث ذکر بودن ـ از هر نوع تحریفی، محفوظ است. (نکـ : طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۷/ ۳۹۶-۴۰۰).

۳-۱-۲. بخش دوم: استناد به روایات مبنی بر عدم تحریف قرآن کریم

علامه طباطبایی در این قسمت پنج دلیل روایی را برای اثبات مصونیت قرآن از تحریف بیان کرده است که عبارتند از:

دلیل روایی اول: روایات ارجاع دهنده به قرآن در فتنه‌ها: روایات فراوانی که از طریق شیعه و سنی از پیامبرﷺ نقل شده است (نکـ : کلینی، ۵۹۹/۲؛ مجلسی، ۱۳۶/۷۷ و ۱۷۷؛ همو، ۱۷/۹۲).

دلیل روایی دوم: حدیث ثقلین که از طریق فریقین به حد تواتر نقل شده است و از نظر علّامه، دلیلی استوار بر عدم تحریف قرآن است.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

دلیل روایی سوم: روایات عرضه اخبار و احادیث بر قرآن (نکـ: طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۸/۱۲).

دلیل روایی چهارم: تمسّک اهل‌بیت علیهم‌السلام به آیات گوناگون. (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۸/۱۲).

دلیل روایی پنجم: تأیید نمودن قرآن رایج: احادیثی از اهل‌بیت علیهم‌السلام، کـه قـرآن فعلـی را همان قرآنی می‌داند که از ناحیه خداوند متعال نازل شده که تنها از نظر ترتیب برخی سـور یا آیات فرق دارد که کمترین تاثیری در اختلاف و اختلال معنای آن ندارد. (نکـ: مجلسی، ۱۸۸/۶؛ نکـ: کلینی، ۴۴۵/۱؛ همـو، ۶۳۳/۲؛ مجلسـی، ۸۸/۸۹؛ طباطبـائی، المیـزان فـی تفسیر القرآن، ۱۰۸/۱۲).

علّامه طباطبایی پس از بیان این احادیث، تاکید می‌کند که، این روایات با اختلاف اصـنافش، دلیل قطعی است بر اینکه قرآن کنونی، همان قرآن عصر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است، بدون آنکـه چیـزی از اوصافش را از دست داده باشد. (نکـ: طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۸/۱۲).

۳-۱-۳. بخش سوم: ذکـر دلایـل معتقـدان بـه تحریـف قـرآن و پاسـخ و استدلال‌های علامه در نقد آنها

برخی از معتقدان به تحریف قرآن به چهار دلیل استناد نمـوده‌انـد کـه علامـه بـه طـور جداگانه به هریک از ادله آنها جواب داده است و دلائـل آنهـا را رد نمـوده اسـت. (نکـ: طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۰۸/۱۲-۱۱۸).

۳-۱-٤. بخش چهارم: تحلیل واقعهٔ جمع قرآن در عصر ابوبکر

علامه طباطبایی بحث تاریخی جمع قرآن در زمان ابوبکر را به تفصیل بیان نموده است و درباره جمع بین روایاتی که برخی بر جمع قرآن در زمان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و برخـی بعـد از آن حضرت دلالت دارند، معتقد است که، نهایت چیزی که این روایات بر آن دلالـت دارد، ایـن

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

است که اصحاب در عهد رسول خداﷺ سوره‌ها و آیه‌های قرآن را جمع کرده بودند اما اینکه عنایت داشته باشند، که همه قرآن را به ترتیب سوره و آیه‌هایی که امروز در دست ما است و یا به ترتیب دیگری جمع کرده باشند، دلالت ندارد. آری، این طور جمع کردن تنها و برای اولین بار در زمان ابو بکر باب شده است. (نکـ : طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۱۸/۱۲-۱۲۱).

۳-۱-۵. بخش پنجم: تحلیل جمع قرآن و توحید مصاحف در دوره عثمان

علامه معتقد است که بعد از آنکه تدوین و جمع آوری قرآن در زمان ابوبکر شروع شد، در نتیجه ادامه این کار قرآن‌های مختلفی و قرائتهای زیادی به وجود آمد و لذا عثمان برای بار دوم به جمع آوری آن پرداخت، گردآوری مصاحف مختلف و جمع و تدوین قرآن براساس یک قرائت در زمان عثمان انجام گرفت (نکـ : طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۲۱/۱۲-۱۲۴).

۳-۱-۶. بخش ششم: تحلیل جمع قرآن بین‌الدفتین در زمان صحابه

علامه معتقد است که صحابه آیات و سور را که در زمان حیات رسول‌اللهﷺ کامل شده بود، بین‌الدفتین گردآوری نمودند، بدون آنکه کمترین کاهش یا افزایشی در آن صورت گیرد و همان کتاب تاکنون بدون تحریف و به صورت کامل باقی مانده است. لذا علامه نظر خود را در قالب سه نتیجه کلی در پایان فصل بیان می‌کنند:

الف. آنچه بین دو جلد قرآن کریم است، همه کلام خداوند است. نه چیزی بر آن افزوده شده و نه تغییری یافته است و احادیث منقول، احادیث آحادی است که با قرائن قطعی تحریف و تغییر را نفی می‌کند.

ب. ترتیب سور قرآن کریم در جمع اول و ثانی به دست اصحاب صورت گرفته است (یعنی توقیفی نیست بلکه اجتهادی است) و دلیل این حرف، احادیث زیادی است که رسیده است.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

ج. مرتب نمودن آیات به ترتیب فعلی، با توجه به اینکه آیات بـه طـور پراکنـده فـرود آمده، بدون دخالت صحابه نبوده است. از اخبار جمع اول قرآن، به دست می‌آید که صـحابه در این امر اجتهاد، نظر و یا سلیقه خود را به کار برده‌اند. علامـه طباطبـایی در ایـن مـورد ترتیب برخی آیات را اجتهادی می‌داند. علامه معتقد است، اینکـه گفتـه‌انـد رسـول الله ﷺ می‌فرمود: که فلان آیه را در فلان‌جا قرار دهید و صحابه نیز آیات را به همین شکلی که در مصاحف نوشته شده، ثبت نمودند و این توقیفی بـودن آیـات قـرآن را مـی‌رسـاند، ظـاهرا منظورشان اشاره به روایت عثمان بن ابی العاص در مورد آیه کریمه نود سوره نحـل اسـت که این حدیث خبر واحدی، پیرامون یک آیه است و ربطی به موضـع و محـل تمـام آیـات ندارد. بنابراین علامه طباطبایی جمع و تدوین قرآن را به صورت کامل، در زمان پیامبر ﷺ نمی‌داند. بنابراین معتقد به اجتهادی بودن ترتیب و چینش آیات درون سـوره‌هـا و ترتیـب سور است. (نکـ: طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۲/ ۱۲۴-۱۳۲).

۳-۱-۷. بخش هفتم: نقد و بررسی روایات تحریف

علامه طباطبایی در آخرین بخش، به تحلیل و نقـد احادیـث تحریـف پرداختـه اسـت. (نکـ: طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۲/۱۲-۱۳۳).

۳-۲. جمع‌بندی مبنای تفسیری عدم تحریف قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی

در باور علّامه، هیچ تحریفی، که به صفات عام قرآن مانند معجـزه بـودن، هـدایتگری و ذکر بودنش خدشه‌ای بزند، صورت نگرفته است. دلایل علامه طباطبایی در مصونیت قـرآن از تحریف عبارتند از:

۱. به نظر علامه، روشن‌ترین و عمده‌ترین دلیل در باب تحریـف‌ناپـذیری قـرآن فعلـی، همین صفات و ویژگی‌هایی است که قرآن کریم برای خـودش بیـان فرمـوده اسـت و ایـن صفات و ویژگی‌ها، همچنان پابرجا و باقی است. و این که قرآن فعلی، دارای تمام صفات و

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

ویژگیهایی است که خدا، قرآن نازل شده بر رسول الله ﷺ را به آن توصیف می‌کند. ایشان بر این باور است که، قرآن کریم در متصف بودن به صفات و ویژگی‌هایش، نیاز به دلیل ندارد که ثابت کند این قرآن به آن پیامبر مستند است، نه به دلیل متواتر و نه دلیل متظافر و الهی بودنش، موقوف به این دلیل نیست بلکه قضیه به عکس است. (نک: طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۲۶/۱۲). به عبارت روشن‌تر، از آن جایی که این کتاب متصف به آن صفات و ویژگی‌های خاص است، مستند به پیغمبرش می‌دانیم. بنابراین این کتاب در این مورد، شبیه هیچ کتاب دیگری نیست چون قرآن کریم، خودش دلیل بر سخن خدا بودنش است. لذا قرآن هر جا و به دست هرکس باشد و از هر راهی که به دست ما رسیده باشد، حجیت و دلیلش با خودش همراه است. ولی کتاب‌ها و رساله‌های دیگر، وقتی می‌توانیم به صاحبش نسبت دهیم که دلیلی آن را اثبات کرده باشد.

۲. قرآن با صفات و ویژگی‌هایی که نوع آیاتش، هماورد طلبی و تحدی نموده و بشر را بر آوردن کتابی مشتمل بر آن صفات و ویژگی‌ها جایز دانسته، اما تاکنون احدی موفق نشده است که حتی سوره‌ای مانند قرآن کریم را بیاورد.

۳. خداوند متعال خود نیز از تحریف ناپذیری قرآن کریم خبر داده است (الحجر، ۹) و با گذشت هزار و چهارصد سال از نزول قرآن بدون تحریف، محفوظ مانده است.

۴. احادیث زیادی که دلالت قطعی دارد که قرآن کنونی، همان قرآن نازله بر پیامبر اکرم ﷺ است و چیزی از ویژگی‌ها و اوصافش کاسته نشده است.

٤. مبنای عدم تحریف قرآن کریم از دیدگاه آیت الله جوادی آملی

یکی از مهم‌ترین مبانی تفسیری آیت الله جوادی آملی در تفسیر وزین تسنیم، اعتقاد به صیانت قرآن، از تحریف است. «تحریف» از نگاه ایشان عبارت است از: خارج ساختن چیزی از وضع طبیعی آن. تحریف به این معنا دو نوع است: تحریف عملی و تحریف علمی. تحریف عملی، عبارت است از این‌که مفسّر دینی، به نحوی رفتار کند که هنگامی دیگران او را مشاهده می‌کنند، گمان کنند که فعل و رفتار او، خواسته دین از انسان است. و تحریف

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

علمی به چند طریق ممکن است: به گونه‌ای که بر کتاب الهی بیفزایند، یا از آن بکاهند و یا حرکات آن کلمات را تغییر دهند یا بدون هیچ‌گونه تغییری در ظاهر، آیه را تفسیر به رای کنند. (نکـ : جوادی‌آملی، قرآن در قرآن، ۳۲۹-۳۳۰).

آیت الله جوادی آملی، ضمن تعریف دقیقی از تحریف، آن را به دو دسته (تحریف عملی و تحریف علمی) تقسیم نموده و تحریف علمی را در چهار وجه دانسته که عبارتند از: تحریف به افزودن، تحریف به کاستن، تحریف در حرکات و اعراب و تحریف معنوی.

آیت الله جوادی آملی در آثارشان با نگاهی عقلانی- وحیانی و بیانی ژرف و قلمی زیبا به موضوع مصونیت قرآن از تحریف پرداخته‌است. ایشان در آثار مختلفشان، هم از تحریف‌ناپذیر بودن قرآن، سخن گفته و هم در مقام پاسخ به شبهات و دفاع از مصونیت قرآن پرداخته است. ایشان در بیش از نود و پنج مورد در آثار و تالیفاتش به موضوع مصونیت قرآن کریم از تحریف پرداخته است. از جمله در کتاب تفسیر ترتیبی تسنیم؛ همتایی قرآن و اهل‌بیت؛ تفسیر موضوعی (قرآن در قرآن)؛ شریعت در آیین معرفت؛ کتاب نزاهت قرآن از تحریف؛ ادب فنای مقربان؛ سروش هدایت؛ شمس الوحی تبریزی؛ قرآن حکیم از منظر امام رضا؛ منزلت عقل در هندسه معرفت دینی؛ مهر استاد؛ نسیم اندیشه و... (خنشا، ۲۳۸).

٤-١. دلایل تحریف ناپذیری قرآن‌کریم از منظر آیت الله جوادی آملی

آیت‌الله جوادی آملی در خلال مباحث مختلف در آثار متعددش به دلایل مختلفی اشاره می‌کند. ایشان دلایل عقلی و نقلی را برای مصونیت قرآن از تحریف، ارائه می‌دهد: ایشان دلایل را به دو دسته تقسیم نموده: دلایل عقلی و نقلی (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۴۴)

٤-١-١. دلایل عقلی

آیت‌الله جوادی آملی دلایل عقلی مختلفی را برای مصونیت قرآن کریم از تحریف، ارائه می‌دهد، مهم‌ترین آنها عبارتند از:

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

٤-١-١-١. ضرورت اتمام حجّت و هدایتگری مردم

از منظر عقل برهانی، خاتم الانبیاء بودن پیامبرﷺ با تحریف ناپذیری قرآن کریم برای بقاء اصل اتمام حجت بر مردم و هدایت آنها، ملازمه کامل دارد. (جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۴۲-۴۴).

٤-١-١-٢. رابطه جدایی ناپذیری اعجاز با مصونیت قرآن از تحریف

معجزه بودن قرآن، با دلائل خاص خودش مانند تحدی قرآن ثابت می‌گردد و موضوعی قطعی و مسلّم میان همه مسلمین است. با برهان عقلی، رابطه اعجاز قرآن کریم با عدم تحریف آن، اثبات پذیر است؛ به عبارتی از آنجا که معجزه بودن قرآن کریم، امری قطعی و مسلّم است، قرآن کریم نیز از هرگونه تحریفی مصون مانده است و قبول نمودن احتمال هرگونه تحریفی، به معنی نفی معجزه بودن قرآن کریم است. (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۴۴-۴۸).

٤-١-١-٣. جاری بودن حکمت الهی

عقل حکم می‌کند که قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب هدایت بشر، مصون از هرگونه تحریف و تغییر باشد. زیرا ارسال رسل به پایان رسیده و با تحریف این کتاب، مردم گرفتار ضلالت و تباهی خواهند شد و این با حکمت الهی منافات دارد، زیرا عقلا محال است که خداوند متعال، آخرین رسول و کتاب خود را بفرستد و آنها تحریف شوند اما رسول و کتاب دیگری نفرستد (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ۲۵۲/۱۷).

٤-١-١-٤. عدم حجیت قرآن با وقوع تحریف

ایشان معتقد است که در صورت بروز تحریف (اعم از کاهش یا افزایش) در قرآن کریم، اعتبار و حجیت آن ساقط می‌شود و چون حجیت قرآن کریم، از امور مسلم و قطعی است، لذا وقوع

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

تحریف در آن قابل پذیرش نیست. (نکـ: جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۹۴– ۹۸).

٤-١-٢. دلایل نقلی

دلایل نقلی عدم تحریـف قـرآن کـریم عبارتنـد از: آیـات قـرآن کـریم، سـنت یقینـی معصومین﵈، تواتر قرآن کریم، شهرت محققه به گواهی علمای شیعه و هماهنگی بین قـرآن کریم و عترت طاهره﵈. اینک به بررسی اجمالی هر کدام از این دلایل می‌پردازیم.

٤-١-٢-١. دلایل قرآنی

متقن‌ترین دلیل نقلی بر مصونیت قرآن کریم از تحریف، خود قـرآن اسـت؛ زیـرا قـرآن صراحتاً به مصونیت کامل خود از هرگونه تحریف تأکید می‌کند. اگر قرار بـود قـرآن کـریم دستخوش تحریف قرار گیرد، پیش از هر چیزی باید این بخش از آیات را از قـرآن کـریم حذف می‌کردند تا حداقل از درون خود قرآن شاهدی مخالف و معارض مدعای آنها نباشد. این آیات عبارتند از:

٤-١-٢-١-١. آیه حفظ (الحجر، ۹)

آیت‌الله جوادی آملی این آیه را در قالب ۹ نکته مهم، دلیل بر مصونیت قرآن از تحریف می‌داند. ایشان بیان می‌کند که، خداوند متعال در این آیه کریمه می‌فرماید: ما قرآن کـریم را به صورت ذکر محفوظ نازل نمودیم و در آینده نیز آن را از تحریف حفظ می‌کنیم (جـوادی آملی، ۱۳۷۵، ص۳۴۴؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸، صص۳۸۰–۴۶۰). ایـن آیـه بـرای اثبـات صیانت قرآن از تحریف مورد استناد و استدلال فراوان مفسران فریقین قرار گرفته اسـت از جمله علامه طباطبایی در تفسیر المیزان (۹۶/۱۲–۱۰۴).

٤-١-٢-١-٢. آیه نفی باطل (فصلت/ ٤١-٤٢)

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

ایشان در تفسیر آیه می‌فرماید: قران به علت عزیز بودن (شکست‌ناپذیر بودن) و تنزیل از طرف خداوند حکیم حمید، باطل شدنی نیست و از تمام جوانب مصون از بطلان است و همواره عزیز و محمود (ستودنی) است (نکـ : جوادی آملی، قرآن در قرآن، ۳۳۴). مفسران و علمای زیادی برای اثبات صیانت قرآن از تحریف به این آیه استناد نموده‌اند از جمله علامه طباطبایی در المیزان (۳۹۶/۱۷-۴۰۰).

٤-١-٢-١-٣. آیه اطفاء نور الهی (التوبه/ ۳۲)

آیه اطفاء نور، خداوند متعال، بیان می‌کند که دشمنان خدا و قرآن در پی تحریف قرآن کریم هستند و می‌خواهند این نور الهی که مایه هدایت است را خاموش کنند و همچنین آیه بیان می‌کند، که هرگز این خواسته‌ی آنها که برخاسته از آرزوی خام آنهاست عملی نخواهد شد و خدا از نور خود (قرآن‌کریم) حفاظت خواهد نمود. (جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۶۹-۷۱).

٤-١-٢-١-٤. آیه رصد الهی (الجن/ ۲۶-۲۸)

این آیه احتمال وقوع هرگونه تحریف را در تمام مراحل دریافت و ابلاغ قرآن‌کریم، از عصر نزول تا امروز را نفی و رد می‌کند و خداوندمتعال از آن مراقبت و نظارت کرده و می‌کند و احتمال وقوع هرگونه تحریف در قرآن‌کریم، مستلزم عدم مراقبت و نظارت کامل یا خارج از علم و اراده خداوند است و فرض چنین امری پیرامون خدا قبیح و محال است. (جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۷۱-۷۶).

٤-١-٢-١-٥. آیات دال بر عصمت ذاتی قرآن‌کریم

آیت الله جوادی آملی مساله تواتر قرآن کریم را یکی از ادله عدم تحریف قرآن می‌داند. ایشان بیان می‌کنند که جمهور مسلمین بر این باورند که صدور قرآن کنونی، امری حتمی و

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

قطعی است و به تواتر بین نسل‌ها منتقل شده است و بر این اساس، مسلمان بر این باورند که قرآن کنونی بدون هیچ کم و کاستی از عصر رسول الله ﷺ تاکنون، به دست آنها رسیده است، لذا با وجود چنین تواتری، امکان تحریف وجود ندارد (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۰۶).

٤-۱-۲-۲. دلائل روایی

آیه الله جوادی آملی معتقد است که روایات با ۵ گونه بر تحریف‌ناپذیری قرآن دلالت دارند که عبارتند از:

۴-۱-۲-۱-۱. روایاتی مبنی بر سیره عملی ائمه علیهم‌السلام در استفاده از قرآن و استدلال به آن. (جوادی آملی، قرآن در قرآن، ۳۴۷)

۴-۱-۲-۱-۲. روایاتی مبنی بر رجوع به قرآن در حوادث سخت و فتنه‌های روزگار. (جوادی آملی، قرآن در قرآن، ۳۴۸)

۴-۱-۲-۱-۳. حدیث متواتر ثقلین. (جوادی آملی، قرآن در قرآن، ۹۸-۱۰۱)

۴-۱-۲-۱-۴. روایات عرضه به کتاب (جوادی آملی، قرآن در قرآن، ۳۴۸؛ جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۰۱).

۴-۱-۲-۱-۵. روایات تلاوت سوره کامل در نماز و روایات فضایل سور (جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۰۳-۱۰۴).

٤-۱-۲-۳. تواتر قرآن کریم

آیت‌الله جوادی آملی، مساله تواتر قرآن کریم را یکی از ادله عدم تحریف قرآن می‌داند. از آنجا که جمهور مسلمین بر این باورند که صدور قرآن‌کنونی، امری حتمی و قطعی است و به تواتر بین نسل‌ها منتقل شده است و بر این اساس، مسلمان بر این باورند که قرآن کنونی بدون هیچ کم و کاستی از عصر رسول الله ﷺ تاکنون به دست آنها رسیده است، لذا

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

با وجود چنین تواتری، امکان تحریف وجود ندارد (نکـ: جـوادی آملـی، نزاهـت قـرآن از تحریف، ۱۰۶).

٤-۱-۲-٤. شهادت تاریخ بر عدم تحریف

آیت‌الله جوادی آملی معتقد است: تاریخ اسلام نشان می‌دهد کـه تـلاش‌هـای منحرفـان برای تحریف قرآن هیچ گاه ثمر نداده است و برای اثبات این مطلب، دو نمونه بیان می‌کنـد: ماجرای معروف تاریخی حذف «واو» توسط معاویـه در آیـه ۳۴ سـوره توبـه و همچنـین جریان حذف «واو» توسط خلیفه دوم در آیه ۱۰۰ سوره توبه. (نکـ: جوادی آملی، قـرآن در قرآن، ۳۳۶-۳۳۹)

٤-۱-۲-۵. هماهنگی قرآن با عترت

ایشان معتقد است که، هماهنگی قرآن‌کریم و معصـومین‌ﷺ و جـدایی‌ناپـذیری ایـن دو ایجاب می‌کند، که مفسر قرآن کریم همواره در محضر سنت معصومین‌ﷺ بوده و هرگز هـیچ کدام را بدون دیگری نبیند یعنی هم حسبنا کتاب الله، آهنگ مشئومی اسـت و هـم حسـبنا السنه، نغمه منحوسی است. (نکـ: جوادی آملی، سروش‌هدایت، ۲۱/۴).

٤-۱-۲-۶. شهرت محققه به گواهی علمای فریقین

ایشان بر این باور است که شهرت محققه به گواهی علمای شـیعه و سـنی کـه بـه حـد اجماع یا اتفاق‌نظر محققان اسلامی می‌رسد و مفید یقین است و بر مصونیت قـرآن کـریم از تحریف دلالت می‌کند (نکـ: جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۰۶-۱۰۷).

٤-۲. جمع‌بندی مبنای تفسیری عدم تحریف قرآن از دیدگاه آیت الله جوادی آملی

آیت‌الله جوادی آملی معتقد است که: با احتمال وقوع تحریف، نه تنها معجزه بودن قرآن

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

کریم بلکه حجیّت قرآن نیز ساقط می‌شود، لذا امکان استفاده از قرآن کریم، منتفی می‌شود؛ بنابراین باید مفسّر قرآن قبل از پرداختن به تفسیر آیات قرآن کریم، مصونیت قرآن از تحریف را اثبات کند. (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۲۹). و تنها علمی که می‌تواند متکفل بررسی اثبات مصونیت قرآن کریم از تحریف باشد، علم قرآنی است؛ زیرا دانش قرآنی عهده‌دار تحلیل و بررسی مسائلی است که باید پاسخ به آنها قبل از ورود به تفسیر قرآن مشخص گردد؛ مانند موضوع عدم تحریف قرآن کریم (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۳۰). از طرفی ایشان معتقد است که تدوین و جمع قرآن کریم (چینش آیات درون سوره‌ها و ترتیب سور) به صورت یک کتاب مدون و به شکل فعلی در زمان حیات رسول‌الله ﷺ صورت گرفته است اما به صورت صحیفه‌هایی بوده است و اقدامی که در زمان خلیفه اول صورت گرفت، فقط کنار هم نهادن این صحیفه‌ها و دوختن آنها بوده است و جمع قرآن کریم، در عصر خلیفه سوم نیز به معنی یکسان سازی و وحدت قرائات می‌باشد. بنابراین معتقد به توقیفی بودن چینش آیات درون سوره‌ها و ترتیب سور است. (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۶۳-۱۶۴).

٤-۳. نقد و بررسی نظر علامه در باب مصونیت قرآن از تحریف در نگاه آیت الله جوادی آملی

آیت‌الله جوادی آملی، برای نقد گفتار علامه طباطبایی، ابتدا دیدگاه ایشان در المیزان را در چند صفحه بیان نموده و آنگاه به نقد و بررسی آن می‌پردازد و می‌فرماید: علامه طباطبایی معتقد است قرآن کریم در آیات تحدّی‌اش، خود را برخوردار از ویژگی‌ها و اوصاف ویژه‌ای دانسته و به همین اوصاف هماوردخواهی نموده‌است و آن ویژگی‌ها و اوصاف مذکور در قرآن‌کنونی نیز وجود دارد و این موضوع، مشخص می‌کند که در قرآن هیچ‌گونه تحریفی اتفاق نیافته‌است. (نکـ : طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۲/ ۱۰۵-۱۰۷؛ جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۷۶-۸۱).

آیت الله جوادی آملی استدلال علامه طباطبایی با اشکال روبه‌رو می‌داند و معتقد است؛

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

استدلال به آیات قرآن کریم، برای اثبات عدم تحریف آن، نظیر تمسک کردن به عام در شبهه مصداقی خود عام است و لذا در آن دَوْر رقیقی پنهان است، چون مدعای ما دربارهٔ عدم تحریف قرآن، این است که قرآن فعلی، عین همان قرآنی است که بر پیامبرﷺ نازل شده است؛ بدون هیچ‌گونه تغییری (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۸۳– ۸۴).

دلیل بر این حرف طبق بیان علامه طباطبایی، آن است که قرآن فعلی دارای اوصاف ویژه‌ای است که با ادعاهای اوّلی قرآن سازگار است و هر یک از ادله شاهد قرآنی دارد؛ بلکه شاهد عین مدعاست و کیفیت آیات این کتاب آسمانی شاهد صحت آنهاست؛ لذا شاهد و مشهود متحد شده‌اند. بنابراین، این دلیل برای اثبات آن مدعای عام کفایت نمی‌کند؛ ایشان علت آنرا چنین بیان می‌کند:

زیرا ممکن است قرآن زمان پیامبرﷺ، شامل ادعاها و شواهد دیگری مطابق با آن ادعاها بوده باشد که همه‌ی آن ادعاها و شواهد از قرآن فعلی، حذف شده است. لذا با این احتمال، از این دو حصر یکی فرو می‌پاشد: الف. هرآنچه در قرآن فعلی است، همگی وحی است و هیچ چیز، جز وحی الهی در آن نیست. ب. تمام آنچه به‌وسیله وحی الهی فرود آمده، در قرآن فعلی جمع شده است. لذا با احتمال وجود آیه‌ای فرود آمده که در قرآن فعلی نیست و نشانهای آن از بین رفته، حصر دوم فرو می‌پاشد (نکـ : جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۸۴). آیت‌الله جوادی آملی نمونه‌هایی را بیان نموده است، به عنوان نمونه شاید احتمال داده شود که در قرآن عصر رسول‌اللهﷺ، موضوع غیبت امام زمانؑ و مدعای ایشان و وظایف مردم در زمان ظهور بیان شده باشد و با تحریف، تمام این آیات محو و حذف شده است و مشخص است با ادعای دارا بودن قرآن فعلی از ویژگی‌ها و اوصاف عمومی قرآن، جواب دادن به شبهات قائلان به تحریف سهل نخواهد بود و هماهنگی قرآن‌کنونی و برخورداری از شاهد و مدّعا با فرض اینکه تمام آنچه در این مصحف هست آسمانی است، اثبات نمی‌کند که هر آنچه نازل شده، در این قرآن جمع شده است. (نکـ : جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۸۴– ۸۵).

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

آیت الله جوادی آملی چنین نتیجه می‌گیرد که با برهان علامه طباطبایی گرچه می‌توان اثبات کرد که همه‌ی آنچه در قرآن فعلی است، همان قرآن نازل است، اما نمی‌توان اثبات کرد که تمام آنچه از سوی خداوند نازل شده، در قرآن فعلی جمع شده است. آیت الله جوادی آملی معتقد است، به هرحال استدلال نمودن به آیات قرآن برای اثبات مصونیت قرآن از تحریف مقدور نیست؛ چون با احتمال تحریف به نقصان در بعضی از آیات دیگر، نه تنها حجیت آیات نفی بطلان، حفظ و... متزلزل می‌شود بلکه اصل مستند نمودن آنها به خداوند متعال مورد شبهه و تأمل قرار می‌گیرد؛ زیرا هنگامی می‌توان به الهی بودن آنها اطمینان نمود که معجزه بودن قرآن اثبات شود و وقتی این مهم ثابت می‌شود که تمام آیات در اختیار باشد تا همه‌ی آیات بررسی و عدم تناقض و اختلاف آنها با یکدیگر مشخص گردد؛ چون از مهم‌ترین تحدّی این مصحف شریف، هماهنگی سراسر این کتاب با یکدیگر و پیراستگی آن از اختلاف با هم است (النساء، ۸۲) و با در دسترس نبودن برخی از آیات کاهش یافته احتمالی، نمی‌توان اطمینان به هماهنگی و عدم اختلاف آن حاصل نمود و با عدم اطمینان به هماهنگی و انسجام، وَحْیانی بودن این کتاب آسمانی مورد شک و تردید قرار می‌گیرد و با شک در معجزه بودن این کتاب، مستند نمودن آن به خدا، مورد تردید واقع می‌شود و با این تردید، حجیّت هر آیه‌ای مورد تامل قرار می‌گیرد. ایشان در پایان می‌افزاید که البته، شاید از روش اعجاز مشهور و معروف استدلال شود یعنی مثلاً آیات نفی بطلان، حفظ و... هر کدام مختص به سوره‌ای خاص است و خدا تحدی و هماوردطلبی به یک سوره نموده و آوردن مثل سوره، محال عادی است؛ بنابراین هر کدام از سور معهود قرآنی، کلام حتمی و قطعی الهی است و قطع به وحیانی بودن آیات مذکور، سند قطعی حجیّت آنهاست. آیت الله جوادی آملی بر این باور است که:

«چنین قطع منطقی، اگر مستصعب نباشد، قطعا صعب است؛ هر چند یقین روان شناختی اگر مستسهل نباشد، قطعا سهل است. به امید آنکه راه روشن‌تری ارائه شود». (جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۹۷).

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

بنابراین اگرچه مصونیت قرآن از تحریف، از مبانی‌ای است که آیت‌الله جوادی آملی بدان معتقد است و آنرا در تفسیر کتاب الهی، شرط می‌داند اما به نظر می‌رسد که دلیل علامه طباطبایی در این باب در نظر آیت‌الله‌جوادی‌آملی کافی و شافی نمی‌باشد.

۵. بررسی اشتراکات و افتراقات مبنای‌تفسیری عدم تحریف قرآن از منظر علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی

مقایسه آراء تفسیری این دو مفسر در مورد مبنای تفسیری عدم تحریف قرآن کریم، دارای اشتراکات و افتراقاتی به شرح ذیل می‌باشد:

۵-۱. اشتراکات دیدگاه دو مفسر

به‌طور کلی می‌توان گفت که مبنای تفسیری صیانت قرآن از تحریف، از مبانی مشترک دو مفسر در تفسیر قرآن کریم است و آیت الله جوادی آملی به تاثیرپذیری از استاد خویش (علامه طباطبایی) در ارائه دلایل عقلی و نقلی در اثبات تحریف‌ناپذیری قرآن کریم با یکدیگر اتفاق‌نظر دارند و به عقیده هر دو مفسر، در قرآن کریم هیچ گونه تحریفی که به معجزه بودن، هادی بودن و عام‌ترین صفتش (ذکر بودن) خدشه‌ای وارد کند و باعث دگرگونی در معنی آن شود، صورت نگرفته است. دو مفسر بزرگوار در اثبات این مهم، به ادله عقلی، قرآنی و روایی فراوانی و شواهد تاریخی تمسّک نموده و مفصل در تفاسیرشان قلم‌فرسایی نموده‌اند. این بحث هم در تفسیر المیزان در چند جا به تفصیل (در هفت فصل جداگانه با دلائل روشن و قطعی) مطرح شده است. هم‌چنین آیت الله جوادی آملی علاوه بر اینکه در این‌باره تالیفی مجزا با عنوان «نزاهت قرآن از تحریف» دارد، در تفسیر تسنیم نیز به تفصیل به این موضوع پرداخته است. لذا در اصل مصونیت قرآن کریم از تحریف با یکدیگر اشتراک نظر دارند.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

۵-۲. افتراقات دیدگاه دو مفسر

با وجود اینکه مبنای تفسیری عدم تحریف قرآن کریم، از مبانی مشترک صدوری، دو مفسر در تفسیر قرآن کریم است، اما در کیفیت و تبیین موضوع با یکدیگر اختلاف نظر دارند. از جمله افتراقات دیدگاه دو مفسر عبارتند از:

۵-۲-۱. آیت‌الله جوادی آملی در ابتکاری، تحریف را به دو نوع عملی و علمی و تحریف عملی را به چهار نوع معنوی، زیاده، نقیصه و تحریف در حرکات، تقسیم نموده است.

۵-۲-۲. آیت الله جوادی آملی، دلایل عقلی زیادی در مورد تحریف‌ناپذیری قرآن، بیان نموده است و روی نگرش عقلی، تاکید بیشتری دارد که این نشان‌دهنده‌ی اندیشه‌های عقلانی– وحیانی ایشان است. این دلایل عقلی عبارتند از: منافات تحریف با حکمت و لطف الهی، منافات تحریف با برهان نبوت، عدم حجیت قرآن کریم با وقوع تحریف، اثبات تحریف‌ناپذیری قرآن با اثبات اعجاز و تحدی قرآن.

۵-۲-۳. ایشان همچنین در قسمت دلایل نقلی، به آیات و روایات بیشتری نسبت به علامه طباطبایی استناد نموده‌اند از جمله:

الف. از جمله دلایل قرآنی عبارتند از: الاسراء/ ۱۰۵؛ فصلت/ ۴۲؛ الجن/ ۲۷-۲۸؛ الشعراء/ ۱۹۳-۱۹۴؛ التکویر/۲۱؛ آل‌عمران/ ۱۰۸؛ المائده/ ۱۵؛ الصف/ ۸؛ التوبه/ ۳۲؛ یونس/ ۳۷.

ب. از جمله دلایل روایی عبارتند از: روایاتی که سیره عملی ائمه‌ﷺ در استفاده از قرآن و استدلال به آن را نشان می‌دهد؛ روایات رجوع به قرآن در حوادث سخت و فتنه‌های روزگار؛ حدیث متواتر ثقلین؛ روایات عرضه به کتاب؛ روایات تلاوت سوره کامل در نماز و روایات فضایل سور.

۵-۲-۴. آیت الله جوادی آملی، نظر استاد خویش (علامه‌طباطبایی) را مورد نقد و بررسی قرار داده و نظر علامه طباطبایی را مستلزم دوری رقیق دانسته و معتقد است، بر فرض صحت آن، اثبات آن همراه با صعوبت خواهد بود، لذا بین استاد و شاگرد اختلاف

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

دیدگاه وجود دارد و ریشه این اختلاف دیدگاه آن است که:

الف. آیت‌الله جوادی آملی، چینش آیات درون سوره‌ها و ترتیب سوره‌ها را، توقیفی می‌داند و جمع و تدوین مصحف شریف را به زمان حیات رسول‌الله ﷺ نسبت می‌دهد و جمع قرآن در زمان ابوبکر را به معنای در کنار هم قرار دادن صحیفه‌های مرتب و منسجم شده در زمان رسول‌الله ﷺ دانسته و جمع قرآن در زمان عثمان را به معنای یکسان‌سازی مصاحف می‌داند، در حالی که علامه طباطبایی جمع و تدوین قرآن را در زمان حیات پیامبر ﷺ نمی‌داند و معتقد به اجتهادی بودن ترتیب سوره‌هاست. که به‌نظر می‌رسد، سخن آیت‌الله جوادی آملی صحیح‌تر باشد.

ب. همچنین آیت الله جوادی آملی استدلال علامه طباطبایی را در اثبات تحریف ناپذیری قرآن، ناکارآمد و ناکافی می‌داند و به نقد سخن علامه پرداخته است و نظر علامه طباطبایی را مستلزم دوری رقیق دانسته است، که به نظر می رسد ملاحظه دقیقی است.

نتایج مقاله

۱. هر دو مفسر در باب مصونیت قرآن از تحریف، قائل به عدم تحریف قرآن کریم هستند و این بحث در تفسیر المیزان در چند مورد به تفصیل، مطرح شده است و محور اساسی این بحث در المیزان، وجود صفاتی است که قرآن با آن در زمان پیامبر ﷺ، تحدی نموده است. آیت الله جوادی آملی نیز علاوه بر اینکه تالیفی مجزا با عنوان «نزاهت قرآن از تحریف» دارد، در تفسیر تسنیم نیز به تفصیل، به این موضوع پرداخته است. بنابراین عدم تحریف قرآن کریم، از مبانی تفسیری مشترک صدوری هر دو مفسر است، اما در جزئیات، تبیین و استدلال و اثبات آن با یکدیگر اختلاف‌نظر دارند.

۲. آیت‌الله جوادی آملی، نظر استاد خویش (علامه طباطبایی) را در این خصوص، مورد نقد قرار داده و فرموده است که نظر علامه طباطبایی مستلزم دوری رقیق بوده و بر فرض صحت آن، اثبات آن همراه با صعوبت خواهد بود.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

۳. ریشه این اختلاف دیدگاه دو مسأله است:

الف. از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی، جمع و تدوین قرآن کریم (چینش آیات درون سوره‌ها و ترتیب سوره‌ها) به صورت یک کتاب مدون و به صورت کنونی در زمان حیات رسول‌الله ﷺ صورت گرفته است، اما به شکل صحیفه‌هایی بوده است و اقدامی که در زمان خلیفه اول صورت گرفت، فقط در کنار هم گذاشتن این صحیفه‌ها و دوخت و دوز آنها بوده است و جمع قرآن کریم در دوره خلیفه سوم نیز به معنی یکسان‌سازی و وحدت قرائات می‌باشد. بنابراین معتقد به توقیفی بودن چینش آیات درون سوره‌ها و ترتیب سور است، در حالی که علامه طباطبایی جمع و تدوین قرآن را به صورت کامل، در زمان پیامبر ﷺ نمی‌داند. بنابراین معتقد به اجتهادی بودن ترتیب و چینش آیات درون سوره‌ها و ترتیب سور است. که به نظر می‌رسد، سخن آیت الله جوادی آملی صحیح‌تر باشد.

ب. آیت‌الله جوادی آملی، استدلال علامه طباطبایی را در اثبات تحریف‌ناپذیری قرآن، ناکارآمد و ناکافی می‌داند و به نقد سخن علامه پرداخته و دلائل در این‌باره را کافی و شافی نمی‌داند و بیان می‌کند که امید است راه روشن‌تری ارائه شود.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

کتابشناسی

۱. قرآن‌کریم، ترجمه مکارم شیرازی، چاپ دوم، قم: دارالقرآن‌الکریم، ۱۳۷۳ه.ش.
۲. ابن‌ابی‌جمهور، محمدبن‌زین‌الدین، عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیه، محقق: مجتبی عراقی، قم: دارسیدالشهداء للنشر، ۱۴۰۵ه.ق.
۳. ابن‌فارس، احمدبن‌فارس، معجم مقاییس‌اللغه، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام‌الاسلامی، ۱۴۰۴ه.ق.
۴. ابن‌منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دارالصادر، ۱۴۱۴ه.ق.
۵. اشرفی، امیررضا، قرآن مصون از تحریف (بررسی دیدگاه علامه طباطبایی)، نشریه معرفت، ش ۱۲۲، ۱۳۸۶ه.ش.
۶. انواری، جعفر، انگاره تحریف قرآن، تهران: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۹۰ه.ش.
۷. آلوسی، محمود، روح المعانی، چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ه.ق.
۸. بابایی، علی‌اکبر و...، روش‌شناسی تفسیر قرآن، چاپ اول، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹ه.ش.
۹. جوادی‌آملی، عبدالله، قرآن در قرآن، چاپ اول، قم: نشر اسراء، ۱۳۷۵ه.ش.
۱۰. همو، سروش‌هدایت، چاپ اول، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۷ه.ش.
۱۱. همو، تفسیرتسنیم، تحقیق و تنظیم‌جمعی از محققان، چاپ‌هشتم، قم: انتشارات‌اسراء، ۱۳۸۸ه.ش.
۱۲. همو، نزاهت قرآن از تحریف. تحقیق علی نصیری. چاپ‌چهارم. قم: انتشارات‌اسراء، ۱۳۸۹ه.ش.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن‌حماد، الصحاح، چاپ اول، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۱۰ه.ق.
۱۴. خرمشاهی، بهاءالدین، دانشنامه قرآنی و قرآن‌پژوهی، چاپ اول، تهران: انتشارات ناهید و دوستان، ۱۳۸۱ه.ش.
۱۵. خوئی، سیدابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول. تهران: دارالثقلین، ۱۳۷۸ه.ش.
۱۶. خنشا، علیرضا، تبیین اندیشه‌های عقلانی وحیانی آیت الله جوادی آملی درباره تحریف‌ناپذیری قرآن، فصلنامه مطالعات قرآنی، ش۴۱، ۱۳۹۹ه.ش.
۱۷. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه‌دهخدا، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ه.ش.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ دوم، دمشق: دارالعلم‌الدارالشامیه، ۱۳۷۴ه.ش.
۱۹. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، چاپ ششم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۴ه.ش.
۲۰. زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، چاپ‌سوم، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ه.ق.
۲۱. سبحانی، جعفر، سیمای عقاید شیعه، مترجم: جواد محدثی، چاپ دوم، تهران: نشر مشعر، ۱۳۸۶ه.ش.
۲۲. سیدرضی، محمدبن‌حسین، نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی، چاپ سوم، قم: انتشارات قدس، ۱۳۸۳ه.ش.
۲۳. شاکر، محمدکاظم، مبانی و روش‌های تفسیری، چاپ اول، قم: انتشارات مرکز جهانی علوم انسانی، ۱۳۸۲ه.ش.
۲۴. شریفی، محمد، تحریف‌ناپذیری قرآن از دیدگاه علامه‌طباطبایی، نشریه بینات، ش ۶۷، ۱۳۸۹ه.ش.
۲۵. طباطبایی، سیدمحمدحسین، قرآن در اسلام، چاپ‌یازدهم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۸۵ه.ش.
۲۶. همو، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ه.ق.
۲۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی،چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲ه.ش.
۲۸. طوسی، محمد بن حسن، التبیان، قم: مکتب اعلام الاسلامیه، ۱۴۰۹ه.ق.
۲۹. طیب، سید عبدالحسین، أطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۶۹ه.ش.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

۳۰. عسقلانی، ابن‌حجر، احمد بن علی، فتح الباری، چاپ دوم، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۷ه.ق.
۳۱. عمیدزنجانی، عباسعلی، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، چاپ اول، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳ه.ش.
۳۲. عمید، حسن، فرهنگ عمید، چاپ بیست و یکم، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۰ه.ش.
۳۳. فخررازی، محمدبن‌عمر، مفاتیح الغیب، چاپ دوم، بیروت: دارالحیاءالتراث‌العربی، ۱۴۲۰ه.ق.
۳۴. قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۹۲ه.ش.
۳۵. قرشی، سیدعلی‌اکبر، تفسیر أحسن‌الحدیث، چاپ سوم، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ه.ش.
۳۶. همو، قاموس‌القرآن، چاپ سوم، تهران: دارالکتب، ۱۳۷۵ه.ش.
۳۷. کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تحقیق و تصحیح علی‌اکبرغفاری، چاپ‌چهارم. تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ه.ق.
۳۸. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، تحقیق جمعی از محققان، چاپ دوم، تهران: المکتبة الاسلامیه، ۱۴۰۳ه.ق.
۳۹. محمدی ری‌شهری، محمد، درآمدی بر تفسیر جامع روایی، چاپ اول، قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۹۰ه.ش.
۴۰. محمدی، فتح‌اللّه، سلامةالقرآن من‌التحریف، تهران: مشعر، ۱۳۷۸ه.ش.
۴۱. مصباح، محمّدتقی، قرآن‌شناسی، تحقیق و نگارش محمود رجبی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، ۱۳۸۰ه.ش.
۴۲. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ه.ش.
۴۳. معرفت، محمدهادی، التمهیدفی‌علوم القرآن، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ه.ق.
۴۴. همو، تاریخ قرآن، قم: دارالقرآن، ۱۳۸۴ه.ش.
۴۵. همو، صیانة القرآن من التحریف، قم: دارالقرآن، ۱۳۸۶ه.ش.
۴۶. معین، محمد، فرهنگ معین، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۱ه.ش.
۴۷. مودب، سیدرضا، مبانی تفسیر قرآن، چاپ اول، قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۸ه.ش.
۴۸. همو، روش‌های تفسیر قرآن، چاپ سوم، قم: انتشارات یاران، ۱۳۹۳ه.ش.
۴۹. میبدی، محمدفاکر، قواعد التفسیر لدی الشیعه و السنه، چاپ اول، طهران: الجمع العالمی للتقریب بین المذاهب الاسلامیه، ۱۴۲۸ه.ق.
۵۰. نجارزادگان، فتح‌الله، تحریف‌ناپذیری قرآن، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۴ ه.ش.

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]

[Downloaded from mail.pnmag.ir on 2026-09-27]